

УДК 655.11(09)(477) «18»

DOI: <https://doi.org/10.31470/2518-7600-2022-17-60-83>

**BOOK PUBLISHING IN UKRAINE IN THE 19TH
CENTURY (INFORMATION AND COMMUNICATION
APPROACH)**

**КНИГОВИДАННЯ В УКРАЇНІ У ХІХ СТ.
(ІНФОРМАЦІЙНО-КОМУНІКАЦІЙНИЙ ПІДХІД)**

Ігор Довжук,

*доктор історичних наук,
професор кафедри соціальних
комунікацій,*

*документознавства та
інформаційної діяльності*

E-mail: i.v.dovzhuk@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6941-6336>

*Університет Григорія
Сковороди в Переяславі,
вул. Сухомлинського, 30,
м. Переяслав, Київська обл.,
Україна, 08401*

Igor Dovzhuk,

*Doctor of Historical Sciences,
Professor of the Department of
Social Communications,*

*Documentation and Information
Activity*

E-mail: i.v.dovzhuk@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6941-6336>

*Hryhorii Skovoroda University
in Pereiaslav, 30,
Sukhomlynskoho Str., Pereiaslav,
Kyiv region, Ukraine, 08401*

Галина Січкаренко,

*доктор історичних наук,
доцент, професор кафедри
документознавства та
інформаційної діяльності*

E-mail: gsich54@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3292-4681>

*Державний Університет
Телекомунікацій,
вул. Солом'янська, 7, м. Київ,
Україна, 03110*

Halyna Sichkarenko,

*Doctor of Historical Sciences,
Associate professor, Professor of
Department of scientific
discipline of documentation and
information activity*

E-mail: gsich54@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3292-4681>

*State University of
Telecommunications, 7,
Solomenska st., Kyiv, Ukraine,
03110*

ABSTRACT

The article addresses the most important issues of book publishing in Ukraine in the 19th century in terms of information and communication approach. The spread of book printing is defined by science as the second information revolution. This has radically changed society, contributing to its rapid development. In the conditions of Ukraine's transition to the information society, the task of rethinking the historical processes related to informatization for the generalization of the accumulated experience is actualized.

The purpose of the study is to highlight the features of the book publishing in Ukraine in the 19th century through prism of information and communication approach. Tasks – a re to show the specifics of the first and second stages of book printing development and analysis of its role in creating an information and communication space of society.

In the 19th century, Ukrainian book publishing received its further development. However, he was hindered in Ukraine by the colonial policy of the Russian Empire, which sought to pursue an assimilationist policy toward the Ukrainian people and its language. Valuevskyi and Yemskyi decrees caused a number of long-term negative consequences for both the Ukrainian people and the tsarist government. Ukrainian book publishing has shown its unifying information and communication property. The ban on the distribution and publication of books in tsarist Russia slowed down Ukraine's progress, but this contributed to the intensification of publications in Western Ukraine and abroad. In addition, the development of printing in Russia continued and the progressive intellectuals used it quite well. Book communication created an information space that brought the unity of Ukraine closer, the transformation of Ukrainians into a European nation, accelerated serious socio-political changes. Tsarist Russia, through its bans, contributed to the consolidation of conscious Ukrainians and the creation of a broad movement of resistance to anti-Ukrainian policies, which led to liberation struggles.

Keywords: *book publishing, printing house, Ukrainians, Ukrainian language, Ukraine, Galicia, Ems decree.*

Постановка проблеми. Історія книгодрукування в Україні переважно досліджується в руслі історії розвитку культури та української мови. Поважаючи минуле, треба продовжувати його осмислення, керуючись досвідом і знаннями, що відповідають сучасному руху в бік інформаційного суспільства. З погляду авторів статті, доцільно спробувати переосмислити книговидавничий процес використовуючи інформаційно-комунікаційний підхід.

Винахід і поширення книгодрукування визначається світовою наукою як друга інформаційна революція, що надала доступ до інформації широким верствам населення через тиражування знань. Це радикально змінило суспільство, сприяючи його стрімкому розвитку. В умовах переходу України до інформаційного суспільства актуалізується завдання переосмислення історичних процесів, пов'язаних з інформатизацією для узагальнення і творчого використання накопиченого досвіду. Найцікавішим у цьому плані є становлення та розвиток книговидавництва в Україні у ХІХ ст.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Першою спробою системного викладу історії української книги, заснованою на вивченні першоджерел, була колективна праця «Книга і друкарство на Україні» (Дей та ін., 1965). Присутні роботи по окремих періодах, напрямках і регіонах. Загальна історія книговидання розглядається в працях Н. Зелінської (Зелінська, 2002; Зелінська, 2003), Я. Ісаєвича (Ісаєвич, 2002), В. Овчіннікова (Овчінніков, 2010), М. Тимошика (Тимошик, 2007) тощо. Важливий фактичний матеріал наведений в Енциклопедії українознавства (Дорошенко & Зленко, 1949). Заслужують на увагу дотичні роботи зарубіжних авторів (Міллер, 2000; Григор'єва, 2008). У працях вітчизняних науковців докладно розглянута репресивна політика царського уряду щодо українських книг, переслідування українських

діячів, Валуєвський та Емський циркуляри. Разом з тим, низка публікацій має неточності щодо виходу книжок і носять навчальний характер. Питання ролі книговидання XIX ст. у створенні інформаційно-комунікаційного простору України досі не стали предметом спеціального дослідження.

При розгляді українського книговидання через інформаційно-комунікаційний підхід, автори розуміють інформаційну складову як відображення в тексті смислової інформації, а комунікативну – як поширення інформації в часі й просторі та встановлення на цій основі інтелектуальних зв'язків, взаємодії між окремими членами суспільства, групами, а також народами, територіями та державами. Сутність соціально-комунікативної ролі книжок є передача знань, досвіду поколінь через механізм культурної спадковості: мову, цінності, традиції свого народу, спільнот й усього людства. Це називається соціалізацією. Сюди відноситься і залучення до нових сучасних норм, цінностей, способу життя тощо. Автори припускають, що переважно через цензурні заборони на українське книговидання у другій половині XIX ст. широкі верстви населення підросійської України запізналися із соціалізацією.

Метою дослідження є висвітлення особливостей книговидання в Україні у XIX ст. через призму інформаційно-комунікаційного підходу. Завданнями – показати специфіку етапів розвитку книгодрукування та аналіз його ролі у створенні інформаційно-комунікаційного простору суспільства. Методологія дослідження ґрунтується на принципах історизму, методі логічної систематизації історичних явищ і фактів. В основу логіки викладу матеріалу покладено проблемно-історичний принцип. За основу береться той факт, що забезпечення суспільства в XIX ст. інформацією відбувалось переважно через книгу та пресу. Останні в другій половині XIX ст. відігравали роль об'єднуючої комунікації між Західною, Східною Україною та світом, а також між різними групами українського населення через мову. Наукова новизна

роботи визначається розширенням категоріальної сфери історії за допомогою використання інформаційно-комунікативного підходу в інтерпретації понять «книговидання» та «книга» в межах аналізу розвитку українського книговидання в ХІХ ст.

Виклад основного матеріалу. Для українського книгодрукування було характерним зміна різних періодів, у залежності від політики імперій Російської та Габсбурзької (меншою мірою), куди входили українські землі. Нестабільність українського книговидання відображають бібліографії і каталоги україномовних видань. Можна чітко виділити, щонайменше, періоди першої та другої половини ХІХ ст.

Перша половина ХІХ ст. була сприятливою для розвитку українського книговидання. Початкові кроки, зроблені Олександром І (1801-1825 рр.) при сходженні на престол, характеризувались намірами заспокоїти громадську думку і скасувати найбільш одіозні розпорядження Павла І. Одним з перших було розпорядження від 31.03.1801 р. про скасування заборони на ввезення з-за кордону книг і нот. У 1802 р. був оприлюднений указ, за яким дозволялося відкриття друкарень у всіх містах імперії та друкування книг на всіх мовах. Це був сприятливий час для швидкого розвитку українського друкарства.

Початок упровадження у книговидання нової української літературної мови, яка виникла на основі розмовної, пов'язаний з поемою І. Котляревського «Енеїда». Три її частини без відома автора з об'ємним українсько-російським словником були видані 1798 р. в Санкт-Петербурзі. Від сюди почався «процес, що непоборно йшов уперед у розумінні дедалі більшого охоплення жанрів практичного мововжитку й дедалі вищого стилістичного удосконалення» (Чапленко & Шерех 1949: 354). Енциклопедія українознавства повідомляє, що від 1798 до 1840 рр. в Російській імперії було видано українських книг 44, з них 7 на території України, переважно в Харкові, решта – поза Україною (Дорошенко & Зленко 1949: 972).

Найбільша в Україні друкарня Києво-Печерської лаври продовжувала друкувати релігійні тексти мовою церковнослов'янською в русифікованому варіанті. Друкарня Київської академії, що діяла при ній, видавала релігійні й світські книжки російською мовою гражданськими літерами. Розширення світського друкарства у Києві переважно пов'язане з діяльністю митрополита Київського та Галицького Є. Болховітінова (1767–1837). Він надав Лаврі право на видання своїх описів Софійського собору (1825 р., перевидання 1831, 1847 рр. і далі) і Києво-Печерської лаври (1826 р., перевидання 1831, 1847 рр. і далі) (Ясь, 2003: 335; Ісаєвич, 2002: 395). Гражданським шрифтом у Києві видавалися підручники для початкового навчання, календарі, пізніше і періодичні видання. Книжки «гражданкою» видавались у друкарнях при губернських правліннях у Києві, Харкові, Чернігові, Кам'янці-Подільському, Житомирі. Проте більшість селян були неписьменними (Ісаєвич, 2002: 395).

У плані насичення інформаційного простору та науково-освітньої комунікації великий внесок належить університетським видавництвам. Поряд із навчальною і науковою книгою там випускалась періодика. Нова сторінка у книговиданні належить друкарні Харківського університету. Ще до офіційного відкриття університету В. Каразіним куплено 4 друкарські верстати, матриці для 12 кириличних і 3-х латинських шрифтів тощо (Ісаєвич, 2002). Тут 1831 р. були видані перші книги на українських землях, зокрема «Українській альманах». Найпродуктивнішим був 1834 р., коли вийшло 5 видань: твори Г. Квітки-Основ'яненка, «Українські народні пісні» І. Максимовича, фольклорно-історична збірка «Запорозька старина» І. Срезневського (1812–1880), збірка українських прислів'їв і приказок, казка «Маруся» невідомого автора (Тимошик, 2007: 235). Більшість припадає на наукові та навчальні видання: підручник риторики І. Рижського (1759–1811), хімії Ф. Гізе (1781-1821) (5 ч.), праці з математики, філології, історії, музики. Слід відзначити публікацію

українською п'єс І. Котляревського «Наталка Полтавка» (1838 р.), «Москаль-чарівник» (1841 р.), повне видання «Енеїди» у 6 ч. (1842 р.) (Войцехівська та ін., 1995: 33-38). З 1812 р. в університетській друкарні виходили численні періодичні видання, де переважала українська тематика, але україномовні тексти (наприклад Гулака-Артемовського) належали радше до винятків (Бакіров, 2013: 358). Видавцями виступали переважно меценати – О. Корсун, О. Волохінов, І. Вецький, І. Петров, П. Мартос.

У 1835 р. Київському університету було передано друкарню Головного штабу Першої армії. Тут розпочалися видання практично всієї навчальної літератури для потреб не лише університету, а й усіх навчальних закладів Київського округу. В цьому була одна з головних переваг університетських друкарень над іншими, що нерідко існували поруч. Одними з перших важливих видань тут були дослідження М. Максимовича «Звідки йде руська земля. За переказом Несторової повісті та іншими старовинними писаннями руськими» (1837 р.) та «Історія стародавньої руської словесності» (1839 р.). Це була смілива спроба відійти від офіційної концепції історії Росії та нагадати про право українців на власну історію. Кошти на видання в друкарні університету колишній його ректор мусив шукати сам (Тимошик, 2007: 218). Уже перші видані книги відрізнялися чіткою українською тематикою, яка існувала до Валуєвського антиукраїнського циркуляру 1863 р., що виділяло її серед інших університетських друкарень Російської імперії. Серед найпомітніших видань – збірник дум (українською мовою) під назвою «Україна» (упорядник П. Куліш). До цього періоду відноситься кількатомний звід «Памятников», що називають вершиною не лише в історії друкарні Київського університету, а й усього українського друкарства ХІХ ст. (Тимошик, 2007: 226).

Перший західноукраїнський альманах народною мовою «Русалка Дністровая» (1837 р.), підготований студентами

греко-католицької духовної семінарії М. Шашкевичем, І. Вагилевичем і Я. Головацьким, мав для Галичини подібне значення, як «Енеїда» І. Котляревського для України Східної. Цей збірник оригінальних творів, записів фольклору й історичних матеріалів був виявом прагнення до творення нової української культури як загальнонаціональної. Це показує інформаційно-комунікаційний аспект проблеми. Через заборону на видання книжки у Львові її друкували у Буді, у друкарні Пештського університету азбукою «гражданки», фонетичним правописом (Стеблій, 2000: 692); у Відні надруковано два випуски альманаху «Вінок русинам на обжинки» (1846–1847 pp.).

Загальноукраїнське культурно-інформаційне значення мали книги, видані в столицях імперії. Серед найпомітних: «Грамматика малоросійскаго наречія» О. Павловського (1818 р.), «Опыт собранія старинных малоросійских песен» М. Цертелева (1819 р.), альманах «Ластівка» Є. Гребінки (1841 р.) – видані у С.-Петербурзі; «Малоросійские песни», зібрані й видані М. Максимовичем (1827, 1834 pp.), «Москаль-Чарівник» І. Котляревського (1841 р.) – у Москві. У С.-Петербурзі вийшли «Кобзар» Т. Шевченка (1840 р.), поеми «Гайдамаки» (1841 р.), «Гамалія» (1844 р.) (Тимошик, 2007: 235). Тут яскраво виявилось інформаційно-комунікаційне значення Шевченкова друкованого слова, яке стало чинником формування історичної свідомості українців, сприяло культурно-політичній соборності України. До Закарпаття книги Т. Шевченка дійшли із запізненням, що негативно вплинуло на інтенсивність національно-політичного життя цього краю. Проте, видані у С.-Петербурзі, вони залучали до інформаційно-комунікаційного процесу й російську прогресивну інтелігенцію.

Знакові події для українського народу відбувалися у 1848 р. на західноукраїнських землях. Під час революційного руху були сформульовані національні політичні програми, почала виходити перша українська газета «Зоря Галицька», що

виступила з маніфестом про соборність українського народу і його право на розвиток власної культури.

Значна частина українського панства та духовенства в побуті користувалася українською, інші мови вживались як писемні, переважно для спілкування із зовнішнім світом. Поширення імпортованих книжок, а потім і друкованих в Україні російською, польською, латинською, французькою, у Галичині та Буковині німецькою, на Закарпатті угорською мовами було чинником розвитку освіти, що привело до усвідомлення частиною людей ролі мови національної (Ісаєвич, 2002).

Отже, перша половина ХІХ ст. була досить сприятливою для розвитку українського книговидання. Українські видання переважно склалися з релігійної духовної літератури, літературних творів, гуманітарних розвідок, що відповідало інформаційним запитам українців. Через книжкову комунікацію відбувалось формування спільної суспільної свідомості, розуміння національної єдності. Комунікація передається через інтеграцію та дезінтеграцію. Інтегративна функція книги через комунікацію сприяє усвідомленню єдності суспільства через засвоєння спільної культури, і разом з тим дезінтегрується з іншими. Це доповнює пояснення зміни ставлення царської влади до українського друку в середині ХІХ ст.

У 1847 р., після розгрому Кирило-Мефодіївського товариства, книговидання зазнало серйозних утисків. Була посилена цензура, заборонені твори репресованих братчиків. Лише з початком царювання Олександра ІІ і певною лібералізацією режиму цю заборону скасували. Знову ожило й українське друковане слово, з'являється українська преса. У П. Куліша з'явилася власна друкарня в С.-Петербурзі. Повернувся до столиці Т. Шевченко. М. Костомаров отримав місце професора С.-Петербурзького університету, де на кожній лекції відбувалось стовпотворіння. Вдома по вівторках у нього збирався цвіт російської культури. С.-Петербург того часу стає

центром досить численного й активного українофільського осередку.

Українське книговидання переходить від періоду спорадичних спроб до систематичної діяльності. Початок нової доби засвідчило видання П. Кулішем фольклорно-історичного збірника «Записки о Южной Руси» (1856–1857 рр.), надрукованого «кулішівкою» – розробленим ним фонетичним правописом, яким користуємося дотепер (Ісаєвич, 2002: 397). У 1857–1859 рр. вийшли україномовні проповіді та три збірки бесід В. Гречулевича¹. За 1860–1862 рр. друкарня П. Куліша видала в серії «Сільська бібліотека» українською 39 брошур, що дорівнює числу українських книг, виданих за попередні 40 років (Дей та ін., 1965: 129). Тоді ж О. Кониський видрукував в С.-Петербурзі низку початкових підручників, які поширювались через книгарні в Києві, Полтаві, Харкові, Чернігові, Одесі, доходили й до Львова. З'явилися перші приватні видавці – Ф. Піскунов (Київ), Є. Роспопов (Одеса) (Дорошенко & Зленко, 1949: 973). До широкого читача стали надходити українські книги, зокрема підручники. Царський уряд через Міністерство народної освіти асигнував 500 руб. на видання українських підручників для народних шкіл. 1862 р. українська книжка – «Казки» Л. Глібова – була видана за казенний кошт (Миллер, 2000). У містах і селах України відкривалися недільні школи, що зумовило видання численних підручників, серед яких: «ГраMATка» П. Куліша (С.-Петербург, 1867), «Домашня наука» К. Шейковського² (ч. 1–2, Київ, 1860–1861), «Буквар Южнорусскій» Т. Шевченка (С.-Петербург, 1861), «Українська абетка» М. Гатцука³ та «Українська

¹ **Гречулевич Василь Якович** (1791–1870) – протоієрей, православний священник Кам'янець-Подільської єпархії, проповідник, громадський діяч Поділля.

² **Шейковський Каленик Васильович** (1835–1903) – мовознавець, етнограф, видавець, педагог.

³ **Гатцук Микола Олексійович** (?–?) – фольклорист, мовознавець, письменник другої половини XIX ст.

граматика» І. Деркача⁴ (Москва, 1861). На початку 1862 р. в С.-Петербурзі й Москві можна було вільно купити шість українських букварів різних авторів.

На твердий ґрунт ставала «Основа» – перший у Росії український за мовою і суттю друкований періодичний орган, що виходив у петербурзькій друкарні П. Куліша у 1861–1862 рр. накладом близько 2 тис. примірників. Газета «Черниговский листок» друкувалась у Чернігові (1861–1863 рр.) українською і російською мовами видавцем і редактором Л. Глібовим⁵. Вона містила, крім розвідок останнього, твори О. Кониського, П. Куліша, фольклорно-етнографічні матеріали. Після припинення виходу журналу «Основа» – це був єдиний часопис в імперії, який друкував матеріали українською мовою.

Особливо наочно інформаційно-комунікаційна роль української книги ілюструється внеском університетів і студентів у розвиток патріотичного руху. Як слушно зауважив О. Міллер, у Німеччині, Франції, Британії університети і школи були ефективними провідниками централізаторського націоналізму, в той час як у Центральній і Східній Європі вони ставали вогнищами опору асиміляторським зусиллям домінуючих груп (Міллер, 2000).

18 липня 1863 р. до Київського, Петербурзького і Московського цензурних комітетів надходить циркуляр міністра внутрішніх справ П. Валуєва, яким заборонялося вживання української мови у друкуванні та шкільному навчанні. П. Валуєв визнав за необхідне «...видати цензурному відомству розпорядження, щоб до друку дозволялися тільки твори цією мовою, які належать до галузі красного письменства; пропускання ж книг малоруською мовою як

⁴ **Деркач Ілля Петрович** (1834–1916) – педагог, автор низки посібників зі школознавства, методичних праць і букварів, письменник (твори для дітей).

⁵ **Глібов Леонід Іванович** (1827–1893) – український письменник, поет, байкар, видавець, громадський діяч.

духовного змісту, так навчальних і взагалі призначених для початкового читання народу припинити...» (Сарбей, 1999: 188). Зазначимо, що відразу проти цього указу в уряді рішуче виступив міністр народної освіти О. Головнин. Його протести в офіційних інстанціях підкріплювались активністю в пресі М. Костомарова. О. Головнин і українофіли незабаром стали координувати свої дії щодо скасування Валуєвського указу (Миллер, 2000). Усе було марним. Указ наніс значний удар по книговидавництву, що почало так активно розвиватись. Якщо 1862 р. в Російській імперії вийшло 40 українських книг, то у 1863 р. – 15, у подальшому друкувались лише окремі книги, як-от фольклорні збірники і два видання «Кобзаря» (1867 р.) у С.-Петербурзі Д. Кожанчиковим⁶ і І. Лисенковим⁷ (Ісаєвич, 2002: 399). У Києві наукові видання виходили лише російською, але заснований 1872 р. Південно-Західний відділ Російського географічного товариства у свої публікації включав українські фольклорні тексти.

Цензура в Російській імперії призвела до концентрації українського книговидавництва в Галичині, де умови були сприятливішими. Цензурні обмеження стосувались переважно змісту видань, а не мови. У Львові існували українські наукові товариства, школи, газети тощо. Східні українці були кореспондентами і передплатниками галицької преси. Управління в Галичині фактично було передано польській меншині, яка отримувала урядові субсидії для своїх культурно-освітніх установ. Чинниками культурного життя українців стали національні освітні й інші товариства та преса, остаточно утвердилось соборницьке спрямування більшості галицьких видань. Завдяки цьому, а також активній участі в книговидавництві

⁶ **Кожанчиков Дмитро Юхимович** (1819–1877) – російський видавець, власник книгарні в С.-Петербурзі, яка стала своєрідним клубом, місцем зустрічей близьких до журналу «Современник» літераторів, художників, артистів, журналістів і вчених.

⁷ **Лисенков Іван Тимофійович** (1795–1881) – видавець і продавець україномовних та російськомовних книг. Власну торгіву та видавничу діяльність почав у С.-Петербурзі в Гостинному дворі у 1836 р.

Галичини діячів культури з інших регіонів – Наддніпрянщини, Буковини, Закарпаття, друковані у Львові, Коломиї та інших містах видання ставали загальнонаціональними за своїм значенням, сприяючи перетворенню Галичини на «український П'ємонт» – осередок культурно-національних ініціатив для всієї України (Ісаєвич, 2002: 403). Отже, книговидання було інформаційно-комунікаційним каталізатором створення бази для консолідації української спільноти і національного відродження.

Засноване у 1868 р. у Львові товариство «Просвіта», вважаючи одним із головних завдань книговидання, у 1869–1876 рр. видало 43 назви книжок накладом майже 390 тис. примірників. Окремі з них виходили накладом до 10 тис. і розповсюджувалися книгарнями за низькими цінами. У 1871–1876 рр. було видано 17 підручників, які започаткували в Галичині українське шкільництво. Міські й сільські бібліотеки, ремісничі й інші товариства одержували книги безоплатно. Важливе місце займали серії «Українське письменство», «Народна бібліотека», «Історична бібліотека», «Учіться, брати мої». Видавцями виступали І. Франко (серія «Дрібна бібліотека», 1878–1881; «Літературно-наукова бібліотека», 1889–1898), К. Паньківський («Мала бібліотека») та ін. Видання ставали інформаційно-комунікаційним чинником донесення українських книжок до народу.

Потужним видавничим центром із 1873 р. стало Товариство імені Шевченка (НТШ), яке 1892 р. стало науковим. Там виходило серійне видання «Записки Наукового товариства імені Шевченка», яке у 1895 р. очолив М. Грушевський. Під його орудою видавались історичні документи і монографії. Видання розповсюджували книгарні НТШ і «Просвіти» у Львові, засновувалися українські книгарні й у повітових містах (Довжук, 2009: 229).

Важливою подією в історії релігійного книговидання стало відкриття в 1895 р. друкарні при Василіянському монастирі у Жовкві. Це дало поштовх для створення

василянських видавничих осередків в Ужгороді на Закарпатті, Прудентополісі в Бразилії, Біксаді в Румунії, Мондері в Канаді (пізніше перенесено до Торонто), а також у США й Аргентині (Ісаєвич, 2002: 404).

Звісно, у Галичині відкривалося багато польських видавництв, на Буковині активізувалися німецькі й румунські, на Закарпатті – угорські. З 1864 р. в Ужгороді діяло освітньо-видавниче «Общество святого Василя Великого» москвофільського напрямку, яке ратувало за народну освіту, права Греко-Католицької Церкви, національні традиції. Стимулом для діяльності була загроза мадяризації населення на Закарпатті та Словаччині, а метою: «Духовнонравственное образование восточных соединенных католиков, сочинением и издаванием книг школьных, приспособленных потребам школ двух епархий, составлением в языках русском и мадярском полезных книг, образов и часописей» (Кондратович, 1927: 42).

Горезвісний Емський акт (указ) Олександра II 1876 р. забороняв «ввезення в межі Імперії без особливого на те дозволу Головного управління у справах друку будь-яких книг і брошур, що видаються за кордоном на малоросійському наріччі, друкування й видання в Імперії оригінальних творів і перекладів на тому ж наріччі, за винятком лише історичних документів і пам'яток та творів красного письменства» (Тимошик, 2007: 244). Указ усугубляв політику на асиміляцію українського народу, посилював Валуєвський циркуляр 1863 р. Головним в Емському указі стає – «не допускати» і «заборонити». Кінець 1870-х років був найлютішим періодом відносно українських публікацій. Не дивлячись на те, що цензурні заборони були частково пом'якшені й робилися неодноразові спроби їх офіційно відмінити, указ проіснував до 1905 р. У 1896–1900 рр. Київський цензурний комітет щорічно забороняв не менше 15 % українських видань, що було істотно вище відповідних показників стосовно інших мов, які не перевищували 2 % (Миллер, 2000). Це був нечуваний репресивний захід. Як слушно зазначав В. Антонович, «щось

подібне зустрічалось у ставленні німців до чеської мови за Фердинанда II чи в діяннях польської духовної цензури ХVІІ ст., що знищила десятки тисяч примірників російських літописів і книг лише тому, що вони були написані поросійськи. Але це релігійний фанатизм або боротьба політична» (Тимошик, 2007: 246–247).

Прямою реакцією на Емський указ стало заснування М. Драгомановим за дорученням Київської громади Вільної української друкарні в Женеві. Багатолітнім її керівником був Антін Ляхоцький (1853–1918). Серед значних видань: збірники «Громада» (т. 1–5, 1878–1882 рр.), однойменний журнал (1881 р.), твори М. Драгоманова та С. Подолинського. 1876 р. на кошти київської Старої громади надруковано у Празі «Кобзар» Т. Шевченка, другий том якого містив заборонені в Росії твори, у 1878 р. у Женевській друкарні видано його мініатюрну форму. Драгоманівські видання нелегально пересилалися в Україну, хоча поліція не допускала їхнього масового розповсюдження.

Ставлення російської влади в центрі й на місцях до українських видань визначалося як демократичним спрямуванням більшості з них, так і прагненням урядових кіл не допустити перетворення української мови на повноцінний засіб суспільної комунікації. У конкретних випадках дозволи або заборони на друкування книжок були пов'язані з коливаннями урядової політики між спробами обмежених ліберальних реформ і тенденцією до цілком авторитарного правління. Міру свавілля цензорів визначало часом власне тлумачення чинних правил, погляди щодо наслідків їхнього упровадження. Так, у 1894 р. заборонено друкувати кілька оповідань М. Вовчка, українського перекладу «Зачарованого місця» М. Гоголя, підготованого К. Білиловським⁸ альманаху «Складка», збірника народних пісень М. Лисенка та багато ін.

Нестабільність українського книговидання, тривалість періодів

⁸ Білиловський Кесар Олександрович (1859–1938) – поет, перекладач, видавець, лікар.

застою наочно відображають наявні бібліографії і каталоги україномовних видань⁹.

1895 р. в Києві відкрилось видавництво «Вік» за участю С. Єфремова¹⁰, В. Дурдуківського¹¹, В. Доманицького¹², О. Лотоцького¹³ Ф. Матушевського¹⁴. Воно отримувало допомогу від об'єднання українських ліберально-демократичних діячів київської Старої громади, очолюваного В. Антоновичем та О. Кониським, громад інших міст та ін. Особливо цінним було видання творів української класичної літератури та тритомної «Антології української літератури ХІХ ст.» (Київ, т. 1–3, 1899–1902) (Тимошик, 2007: 244).

Велике значення мала поява в Україні нових друкарень, серед них і таких технічно досконаlih, як С. Кульженка в Києві та Є. Фесенка в Одесі, де, крім російських, видавали й українські книжки. Останні друкувались приватними видавцями: Піскуновим, Кочетовим, Фан-дер-Флитом, Маракуєвим, Павленковим (Київ), Распоповим (Одеса), Маркевичем (Полтава). Розширюють видавничу діяльність Комітети і Товариства грамотності. Слід згадати «Благотворительное Общество издания общепользных и

⁹ Україномовна книга у фондах Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського 1798–1900. Вип. 1–3. 1996–1999. Київ: НПБУ; Друкований зведений каталог української книги державних бібліотек та музеїв України 1795–1923. 1999. Київ: НПБУ.

¹⁰ **Єфремов Сергій Олександрович** (1876–1939) – громадсько-політичний і державний діяч, літературний критик, історик літератури, академік Української академії наук (з 1919 р.).

¹¹ **Дурдуківський Володимир Федорович** (1874–1938) – український літературознавець, мовознавець, педагог.

¹² **Доманицький Василь Миколайович** (1877–1910) – український літературознавець, письменник, історик, фольклорист, публіцист, громадсько-політичний діяч.

¹³ **Лотоцький Олександр Ігнатович** (1870–1939) – український громадсько-політичний діяч, письменник, публіцист, науковець.

¹⁴ **Матушевський Федір Павлович** (1869–1919) – громадський діяч, публіцист, літературознавець, критик.

дешевих книг», яке, працюючи під російською вівіскою, видавало й українську книгу (Книгодрук). Найбільше нотне видавництво діяло в Києві при книгарні «Книжково-музичний магазин», заснованої Л. В. Ідзіковським (1827–1865) у 1858 р. До 1865 р. тут надруковано понад 200 видань. Після смерті Леона Вікентійовича фірмою «Leon Idzikowski» керувала його вдова – Герсилія Гнатівна (у дівочтві – Бухаревич; 1832–1917). Вона 1870 р. відкрила при книгарні читальний зал, який вмщував до 500 осіб і з часом переріс у книгозбірню. Її книжковий фонд 1894 р. налічував 40 тис. томів. З 1897 р. фірмою керував син – Владислав Ідзіковський (1864–1944). У книгарні на Хрещатику було понад 150 осіб штатного персоналу. Крім польських авторів, книгарня видала майже всі твори українських композиторів, зокрема О. Кошиця¹⁵, К. Стеценка¹⁶, М. Лисенка та ін. Владислав Львович організував 1897 р. при фірмі концертне бюро, яким керувала його сестра, співачка Марія Ящевська (Довжук, 2020: 371–372).

В останні десятиліття ХІХ ст. видавництва активно стали з'являтися у провінції. Майже кожне місто, інколи й містечко мало свою друкарню, газету. Книговидавничою діяльністю займалися 17 видавництв (з них 13 у Києві), серед яких великі видавництва «Час» і «Криниця» у Києві, видавничі заклади в Полтаві, Катеринославі, Харкові, Одесі. У Херсоні надруковано збірник творів І. Карпенка-Карого (1886 р.), у Чернігові – літературні альманахи «Степові квіти» (1899 р.), «Хвиля за хвилиною» (1900 р.) тощо. На 1890-ті рр. припадає і становлення книготоргівлі в Україні. Від складів на квартирах, книгоносців, агентів-книгарів – українське книгорозповсюдження переходить до власної торговельної мережі. Перші – при журналі «Київська старовина» (1897 р.) та Харківському книжковому складі (Книгодрук).

¹⁵ **Кошиць Олександр Антонович** (1875–1944) – український хоровий диригент, композитор, етнограф та письменник-мемуарист.

¹⁶ **Стеценко Кирило Григорович** (1882–1922) – композитор, диригент, громадський діяч.

Обсяг статті не дозволяє викласти всі перипетії українського друкарства в підросійській Україні, де чергувалися періоди цензурних репресій з періодами деякого їх послаблення. Важливо зазначити, що в умовах, коли українська книжка особливо переслідувалася, поширювались так звані лубочні видання для народу – низькопробні пригодницькі й гумористичні тексти, розповіді про відьом і чортів тощо. Малоосвічених читачів приваблював невибагливий зміст. Протистояти цьому мала масова україномовна просвітницька книжка, за створення і поширення якої взялася молода українська патріотична інтелігенція. Особливо великими щодо цього були заслуги Б. Грінченка.

Висновки та перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Таким чином, наприкінці XIX ст. у розвитку українського книговидання сталися значні позитивні зміни, пов'язані з прогресом поліграфічної техніки, стереотипним друком, що підвищило якість і наклад книг, також з доступністю через здешевлення, системне розповсюдження тощо. Це привело до значного інформаційно-комунікаційного ефекту. Книжки стали доходити до селян, люди навіть з обмеженими статками могли скласти невеличку бібліотеку. Український друк та книгорозповсюдження переходять від періоду спорадичних спроб до систематичної діяльності.

У XIX ст. українське книговидання, попри періоди підйому та падіння, викликані головним чином політикою царської влади, отримало свій подальший розвиток. Однак на перешкоді йому в Наддніпрянській Україні стояла колоніальна політика Російської імперії, яка намагалася проводити асиміляторську політику щодо українського народу та його мови. На відміну від інших імперських народів тут діяли крім загальних і спеціальні додаткові цензурні правила. За друкування недозволеного твору курівник друкарні піддавався суду. Валуєвський та Емський укази викликали низку довготривалих негативних наслідків як для українців, так і для царської влади.

Українська книговидавнича діяльність показала свою об'єднуючу інформаційно-комунікаційну властивість. Заборона на розповсюдження та видання книжок у Росії уповільнила український поступ, але сприяло активізації видань у Західній Україні та за кордоном. Видавнича діяльність перемістилася до Галичини і Женеви. Туди ж прямували гроші, які активно збирала українська громада. Книжкова комунікація створювала інформаційний простір, який наближав соборність України, перетворення українців у європейську націю, прискорював серйозні суспільно-політичні зміни. Царська Росія через свої заборони сприяла консолідації свідомих українців і створенню широкого руху спротиву антиукраїнській політиці, що і привело до визвольних змагань. Вважаємо актуальним подальший розгляд означених процесів на початку ХХ ст.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бакіров В. С. Харківський національний університет. *Енциклопедія історії України*, Т. 10: Т-Я. Київ: Наукова думка, 2013. С. 358-359.
2. Бондарчук П. М. Котляревський Іван Петрович. *Енциклопедія історії України*, Т. 5: Кон-Кю. Київ: Наукова думка, 2008. С. 236-237.
3. Войцехівська І., Аблицов В., Божко О. та ін. *Історія України в особах: ХІХ-ХХ ст.* Київ: Україна, 1995. 479 с.
4. Григорьева О. А. Книга как информационно-коммуникативная система в истории отечественной культуры: структурно-функциональный подход: дис. канд. культурологии. Бийск: БПГУ, 2008. URL: <http://cheloveknauka.com/kniga-kak-informatsionno-kommunikativnaya-sistema-v-istorii-otechestvennoy-kultury-strukturno-funktsionalnyy-podhod#ixzz6T11jr7ok>
5. Дей О. І., Ісаєвич Я. Д., Коляда Г. І. та ін. *Книга і друкарство на Україні.* Київ: Наукова думка, 1964. 313 с.
6. Довжук І. В. *Історія культури України: підручник.* Луганськ: вид-во СНУ ім. В. Даля, 2009. 552 с.

7. Довжук І. В. Нова історія України (середина XVII – початок XX ст.): підручник. Луганськ: вид-во СНУ ім. В. Даля, 2010. 732 с.
8. Довжук І. В. Основи книгознавства: підручник. Переяслав: Домбровська Я. М., 2020. 480 с.
9. Дорошенко В., Зленко П. Видавництва. *Енциклопедія українознавства. Загальна частина* Т. 3. (ЕУ-І). Мюнхен, Нью-Йорк, 1949. С. 972-981.
10. Зелінська Н. В. та ін. Видавнича справа та редагування в Україні: постаті і джерела (XIX – перша третина XX ст.): навч. посіб. Львів: Світ, 2003. 612 с.
11. Зелінська Н. Наукове книговидання в Україні: історія та сучасний стан: навч. посібник. Львів: Світ, 2002. 268 с.
12. Ісаєвич Я. Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2002. 520 с.
13. Кондратович М. Коротка історія Общества св. Василя Великого. Ювілейний ілюстрований календар на переступний рік 1928. Ужгород: Унію, 1927. С. 41-48.
14. Книгодрук і книгорозповсюдження в Україні. URL: <http://polinfo.gov.ua/vydavnycho-polihrafichna-sprava/217-knyhodruk-i-knyhorozpovsiudzhennia-v-ukraini>
15. Миллер А. И. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX века). СПб.: Алетея, 2000. URL: http://royallib.com/book/miller_aleksey/ukrainskiy_vopros_v_politike_vlastey_i_russkom_obshchestvennom_mnenii_vtoraya_polovina_XIh_veka.html
16. Овчинніков В. С. Історія книги: становлення сучасного книгодрукарського мистецтва: навч. посіб. для студ. Львів: Укр. акад. друкарства, 2010. 356 с.
17. Сарбей В. Г. Національне відродження України. Київ: Альтернативи, 1999. 336 с.
18. Стеблій Ф. «Русалка Дністровая». *Довідник з історії України*. Київ: Генеза, 2001. С. 692.

19. Тимошик М. Історія видавничої справи. 2-ге вид. Київ: Наша культура і наука, 2007. 495 с.

20. Чапленко В., Шерех Ю. Розвиток літературної мови в XIX-XX ст. *Енциклопедія українознавства*. Загальна частина. Т. 3. (ЕУ-І). Мюнхен, Нью-Йорк, 1949. С. 353-356.

21. Ясь О. В. Болховітінов Євген. *Енциклопедія історії України*: Т. 1: А-В. Київ: Наукова думка, 2003. С. 335.

REFERENCES

1. Bakirov, V.S. (2013). Kharkivskiy natsionalnyi universytet [*Kharkiv National University*]. Entsyklopediia istorii Ukrainy, T. 10: Т-Іа. Kyiv: Naukova dumka, 358-359 [in Ukrainian].

2. Bondarchuk, P.M. (2008). Kotliarevskiy Ivan Petrovych [*Kotlyarevsky Ivan Petrovich*]. Entsyklopediia istorii Ukrainy, T. 5: Kon-Kiu. Kyiv: Naukova dumka, 236-237 [in Ukrainian].

3. Voitsekhivska, I. ta in. (1995). Istoriiia Ukrainy v osobakh: XIX-XX st. [*History of Ukraine in persons: XIX-XX centuries*]. Kyiv: Ukraina, 479 [in Ukrainian].

4. Hryhoreva, O.A. (2008). Knyha kak ynformatsyonno-kommunykativnaia systema v ystoriyy otechestvennoi kultury: strukturno-funktsionalnyi podkhod [*The book as an information and communication system in the history of Russian culture: structural and functional approach*]: dys. kand. kulturolohyu. Byisk: Byiskiy ped. hos. un-t. URL: <http://cheloveknauka.com/kniga-kak-informatsionno-kommunikativnaya-sistema-v-istorii-otechestvennoy-kultury-strukturno-funktsionalnyu-podhod#ixzz6Tl1jr7ok> [in Russian].

5. Dei, O.I. ta in. (1964). Knyha i drukarstvo na Ukraini [*Books and printing in Ukraine*]. Kyiv: Nauk. Dumka, 313 [in Ukrainian].

6. Dovzhuk, I.V. (2009). Istoriiia kultury Ukrainy [*History of Ukrainian culture*]: pidruchnyk. Luhansk: vyd-vo SNU im. V. Dalia, 552 [in Ukrainian].

7. Dovzhuk, I.V. (2010). Nova istoriiia Ukrainy (seredyna XVII – pochatok XX st.) [*New history of Ukraine (middle of XVII – beginning of XX century)*]: pidruchnyk. Luhansk: vyd-vo SNU im. V. Dalia, 732 [in Ukrainian].

8. Dovzhuk, I.V. (2020). *Osnovy knyhoznavstva [Bases of bibliology]*: pidruchnyk. Pereiaslav (Kyivska obl.): Dombrovska Ya. M., 480 [in Ukrainian].

9. Doroshenko, V. & Zlenko, P. (1949). *Vydavnytstva [Publishers]*. Entsyklopediia ukrainoznavstva. Zahalna chastyna T. 3. (EU-I). Miunkhen, Niu-Iork, 972-981 [in Ukrainian].

10. Zelinska, N.V. ta in. (2003). *Vydavnycha sprava ta redahuvannia v Ukraini: postati i dzhherela (XIX – persha tretyna XX st.) [Publishing and editing in Ukraine: figures and sources (XIX – first third of XX century)]*: navch. posib. dlia stud. vyshch. navch. zakl. Lviv: Svit, 612 [in Ukrainian].

11. Zelinska, N. (2002). *Naukove knyhovydannia v Ukraini: istoriia ta suchasnyi stan [Scientific book publishing in Ukraine: history and current state]*: navch. posibnyk. Lviv: Svit, 268 [in Ukrainian].

12. Isaievych, Ya. (2002). *Ukrainske knyhovydannia: vytoky, rozvytok, problemy [Ukrainian book publishing: origins, development, problems]*. Lviv: In-t ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy, 520 [in Ukrainian].

13. Kondratovych, M. (1927). *Korotka istoriia Obshchestva sv. Vasylia Velykoho [A brief history of the Society of St. Basil the Great]*. Yuvyleinyi iliustrovanyi kalendar na perestupnyi rok 1928. Uzhhorod: Unio, 41-48 [in Ukrainian].

14. *Knyhodpuk i knyhopozpovsiudzhennia v Ukpaini*. URL: <http://polinfo.gov.ua/vydavnycho-polihrafichna-sprava/217-knyhodpuk-i-knyhopozpovsiudzhennia-v-ukpaini> [in Ukrainian].

15. Miller, A.I. (2000). «Ukrainskij vopros» v politike vlastej i ruskom obshhestvennom mnenii (vtoraja polovina XIX veka) [*«Ukrainian question» in the policy of the authorities and Russian public opinion (second half of the XIX century)*]. SPb.: Aletejja. URL: http://royallib.com/book/miller_aleksey/ukrainskiy_vopros_v_politike_vlastey_i_ruskom_obshchestvennom_mnenii_vtoraya_polovina_XIh_veka.html [in Russian].

16. Ovchinnikov, V.S. (2010). *Istoriia knyhy: stanovlennia suchasnoho knyhodrukarskoho mystetstva [History of the book: the*

formation of modern book printing art]: navch. posib. Lviv: Ukr. akad. Drukarstva, 356 [in Ukrainian].

17. Sarbei, V.H. (1999). *Natsionalne vidrozhennia Ukrainy*. Kyiv: Alternatyvy, 336 [in Ukrainian].

18. Steblii, F. (2000). «*Rusalka Dnistrovaia*» [*Mermaid of the Dniester*]. *Dovidnyk z istorii Ukrainy*. Kyiv: Geneza, 692 [in Ukrainian].

19. Tymoshyk, M. S. (2007). *Istoriia vydavnychoi spravy [History of publishing]*: pidruchnyk. 2-he vyd., vypr. Kyiv: Nasha kultura i nauka, 495 [in Ukrainian].

20. Chaplenko, V. & Sherekh, Yu. (1949). *Rozvytok literaturnoi movy v XIX-XX st. [The development of literary language in the XIX-XX centuries]*. *Entsyklopediia ukrainoznavstva. Zahalna chastyna. T. 3. (EU-I)*. Miunkhen, Niu-Iork, 353-356 [in Ukrainian].

21. Yas, O.V. (2003). *Bolkhovitinov Yevhen [Bolkhovitinov Eugene]*. *Entsyklopediia istorii Ukrainy: T. 1: A-V*. Kyiv: Naukova dumka, 335 [in Ukrainian].

АНОТАЦІЯ

У статті розглядаються найважливіші проблеми книговидання в Україні XIX ст. з точки зору інформаційно-комунікаційного підходу. Поширення книгодрукування наука визначає як другу інформаційну революцію. Це докорінно змінило суспільство, сприяючи його швидкому розвитку. В умовах переходу України до інформаційного суспільства актуалізується завдання переосмислення історичних процесів, пов'язаних з інформатизацією, для узагальнення накопиченого досвіду.

Мета дослідження – висвітлення особливостей книговидання в Україні XIX ст. через призму інформаційно-комунікаційного підходу. Завдання – показати специфіку першого та другого етапів розвитку книгодрукування та аналіз його ролі у формуванні інформаційно-комунікаційного простору суспільства.

У XIX столітті українське книговидання отримало свій подальший розвиток. Однак на заваді йому в Україні стала колоніальна політика Російської імперії, яка прагнула проводити асиміляторську політику щодо українського народу та його мови. Валуєвський та Емський укази спричинили низку довготривалих негативних наслідків як для українського народу, так і для царського уряду. Українське книговидання виявило свою об'єднуючу інформаційно-комунікаційну властивість. Заборона розповсюдження та видання книг у царській Росії гальмувала поступ України, але це сприяло активізації видань у Західній Україні та за кордоном. Крім того, в Росії продовжувався розвиток друкарства, яким досить добре користувалася прогресивна інтелігенція. Книжкова комунікація створила інформаційний простір, який наблизив єдність України, перетворення українців на європейську націю, прискорив серйозні суспільно-політичні зміни. Царська Росія своїми заборонами сприяла консолідації свідомого українства та створенню широкого руху опору антиукраїнській політиці, що вилилося у визвольні змагання.

Ключові слова: *книговидання, друкарня, українці, українська мова, Україна, Галичина, Емський указ.*